Det industrielle miljø i Sønderborg 1875–1914

af *Hans Schultz Hansen*

Industrialisering og byvækst i Nordslesvig 1875–1914

Mens Nordslesvig var under preussisk styre, oplevede landsdelen kun en svag industrialisering. Ved erhvervstællingerne var udviklingen i antallet af virksomheder i håndværk og industri tilsammen og den deri beskæftigede arbejdsstyrke følgende:¹

	virksomheder	personel	pr. virksomhed
1875	10.906	15.730	1,4
1882	10.592	13.901	1,3
1895	9.292	14.086	1,5
1907	7.654	17.020	2,2

Der skal en meget god vilje til at udlede et industrielt gennembrud af disse tal, selv om der kan konstateres en vis stigning i antallet af beskæftigede i alt og pr. virksomhed fra 1895 til 1907.

Sammenlignes der med det tyske rige som helhed, blegner denne vækst imidlertid helt. Her steg antallet af beskæftigede i håndværk og industri nemlig fra 5 millioner i 1871 til 12 millioner i 1913.² Og i Danmark, hvor industriarbejderne med en lille usikkerhedsfaktor kan udskilles som en særlig gruppe, voksede antallet af beskæftigede i industrien fra ca. 25.000 i 1870 til ca. 102.000 i 1914. Industriens gennembrud i Danmark tidsfæstes af den nyere forskning til 1890'erne.³

Også i befolkningsmæssig henseende skilte Nordslesvig sig ud som et lavvækstområde, hvad følgende opstilling viser:⁴

	Befolkningsvækst 1871–1910	Pct. af befolkning i byer 1871	1910
Nordslesvig	8%	19%	25%
Tyskland	50%	36%	60%
Danmark ⁵	54%	25%	40%

Nordslesvig forblev altså et udpræget landbrugssamfund. I Sydslesvig var byernes vækst tilsvarende beskeden, når vel at mærke Flensborg undtages. Denne bys befolkning øgedes nemlig med 186% mellem 1871 og 1910 mod 44% for de nordslesvigske byer under ét og 45% for de øvrige sydslesvigske byer tilsammen. I Holsten lå byernes vækstrater gennemgående langt over Nordslesvig.⁶

Figur 1 viser vækstforløbet i de fire nordslesvigske købstæder og Flensborg på logaritmisk skala, hvor lige store tilvækstrater viser sig ved parallelle kurver. Mens Flensborg kunne opvise et ubrudt vækstforløb, prægedes de nordslesvigske byer af stagnation eller direkte tilbagegang frem til midten af 1890'erne. Derefter satte en vækst ind, der i Haderslev og især Sønderborg var ganske kraftig, men langt fra så kraftig, at det tabte kunne indhentes.

Den vigtigste enkeltfaktor bag Nordslesvigs lave befolkningsvækst var afgjort den omfattende udvandring, der er anslået til omtrent 60.000 mennesker mellem 1867 og 1910. Udvandringen skyldtes kun for en mindre dels vedkommende de nationalpolitiske forhold. Vigtigere var, at den ovenfor påviste svage industrialisering ikke gav alternativer i bysektoren til en tilværelse som mere eller mindre jordløst proletariat på landet. For dem, der ikke ville affinde sig med en livslang status som landarbejder, var udvandring altså eneste udvej.⁷

Der er givetvis flere forklaringer på den stort set udeblevne industrialisering. Stagnationen i beskæftigelsen i håndværk og industri samt i byernes befolkningstal fra midten af 1870'erne til ca. 1895 kan tildels forklares med den almindelige økonomiske krise i denne periode, men også kun tildels. For den nordslesvigske industris krise var også strukturel. Mens landsdelens landbrug i forhold til det tyske havde en høj produktivitet og derfor kunne nyde godt af indlemmelsen i det store og voksende tyske hjemmemarked, kneb det for industrien at klare sig i konkurrencen med den tyske industri, efter at toldbeskyttelsen var faldet bort med toldgrænsens forskydning nordpå til Kongeåen. Selv om der i tiden mellem de slesvigske krige havde fundet adskillige grundlæggelser af industrivirksomheder sted, var hovedparten af den sønderjyske industri med undtagelse af Flensborgs bagefter i teknologisk udvikling, og den kapital, der krævedes til nyinvesteringer, ønskede kun få at placere i et udkantsområde, der lå langt fra råvarer og marked. Det ses da også, at teglværkerne omkring Nybøl nor og ved Broager, der netop havde råvaren i umiddelbar nærhed og nem adgang til afsætning ad søvejen, blev den eneste industri af virkelig betydning i Nordslesvig.⁸

Fig. 1. Indbyggertallet i de nordslesvigske købstæder og Flensborg 1871–1910

NB! Logaritmisk skala.

Kilde: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins, Kiel 1967, s. 13-15.

Undersøgelsens formål og kildegrundlag

Hensigten er i det følgende at analysere byvækst og industriel udvikling i en nordslesvigsk købstad fra midten af 1870'erne og indtil 1914. Som eksempel er valgt Sønderborg, der i dag er den af de nordslesvigske

købstæder, som har det mest industrielle præg med store virksomheder som margarinefabrikken Solo, J.F.-landbrugsmaskinfabrikken og Quitzau Industri A/S. Desuden var det den by, der havde den kraftigste tilvækst efter århundredeskiftet og indtil verdenskrigen.

Hvordan forløb byvæksten og den industrielle udvikling i den nævnte periode? Skal dette spørgsmål besvares, er det nødvendigt med en rekonstruktion af det industrielle miljø i byen: hvilke virksomheder fandtes, hvornår og af hvem var de grundlagt, hvad producerede de, hvor lå de i byplanen, hvor mange arbejdere beskæftigede de, og hvor havde arbejdskraften sine boliger?

Flere af disse spørgsmål kan helt eller delvist besvares ved hjælp af den trykte litteratur. Her kan andet bind af »Sønderborg bys historie« fra 1966 (P. Kr. Iversens afsnit) nævnes sammen med A. Söchting og K.E. Larsens »Haandværk og Industri i Sønderborg Amt« fra 1924 og Lars N. Henningsens artikel om jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig i Sønderjyske Årbøger 1982. Også de trykte forvaltningsberetninger fra Sønderborg by giver mange oplysninger om befolkningstal, gadeanlæg, virksomhedsstørrelser m.v.

Den vigtigste basis for undersøgelsen er dog det utrykte kildemateriale fra Sønderborg byarkiv og amtsretsarkiv. I byarkivet findes for perioden 1875–1900 bevaret kopier af de indberetninger om virksomhederne og deres medarbejdertal, som skulle indsendes til de højere myndigheder. Denne indberetningspligt ophørte i 1900, men fra årene 1901–14 kan de tilsvarende oplysninger hentes fra de »katasterblade« over hver enkelt virksomhed, der blev udarbejdet af fabriksinspektøren. Amtsretsarkivets forskellige firma-, handels- og selskabsregistre giver mange oplysninger om ejerforhold, grundlæggelsesår og eventuelt ophørstidspunkt. Virksomhedernes beliggenhed fremgår i reglen af de nævnte indberetninger i byarkivet, og Sønderborg Museums bygningsregistrering ved F.S. Grove-Stephensen har hjulpet til afklaring i mange tvivlstilfælde. Til lokaliseringen har også »Adress-Buch für den Kreis Sonderburg« fra 1913 været nyttig, og den gadevis ordnede husstandsfortegnelse heri har dannet grundlag for lokaliseringen af de udprægede arbejderkvarterer. Den fuldstændige fortegnelse over det benyttede materiale findes på side 64 f.

Befolkning og byplan

Sønderborg bys indbyggertal var gennem hele den preussiske tid stærkt påvirket af garnisonens størrelse. Det er muligt at skelne mellem de

Fig. 2. Sønderborgs indbyggertal 1871–1910

I: Med militæret

II: Uden militæret

Kilde: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

militære og civile indbyggeres antal, som det er gjort på figur 2, men det må understreges, at militærets behov for et serviceapparat, forsyninger m.v. fik virkninger i den civile sektor, og det er derfor ikke muligt at isolere garnisonens betydning for byvæksten.

Til forståelsen af figur 2 hører det også med, at byens område i 1874 blev forøget ved indlemmelse af dele af Sundsmark, Ulkebøl og Dybbøl kommuner. Den deraf følgende stigning i indbyggertallet blev anslået til ca. 250.⁹ Tages denne udvidelse i betragtning, og fokuseres der alene

Fig. 3. Sønderborgs byplan og bebyggelsesudstrækning i 1862.

Kilde: J.P. Trap: Hertugdømmet Slesvig, II, bilagsbind.

This is a detailed historical map of the city of Århus, Denmark. The map shows the city's layout, including its fortifications, streets, and various landmarks. The city is situated on a peninsula, with the sea to the west and south. The map is oriented with North at the top. Key features include the city walls, the harbor, and the surrounding countryside. The map is labeled with various districts and landmarks, such as 'Århus', 'Århus Havn', 'Århus Slot', and 'Århus Kirke'. The map is a black and white line drawing, typical of historical cartography.

Kilde: Sønderborg byhistorisk atlas

på de civile indbyggere, vil det ses, at befolkningsudviklingen som allerede antydnet faldt i to ret skarpt adskilte faser: 1871–1900 med et tilnærmelsesvis konstant indbyggertal svingende mellem 4500 og 5000 og 1900–10 med en kraftig vækst fra 5000 til 8000 indbyggere.

En så stor stigning førte naturligvis til ændringer i *byens plan*.

De to kort på side 40 f viser bybebyggelsens udstrækning ved periodens begyndelse og slutning. Det første kort er fra J.P. Trap »Hertugdømmet Slesvig« og viser byplanen i 1862. I det store hele var den næppe meget anderledes omkring 1875, da det befæstningsanlæg, som den preussiske stat opførte og som omgav og omklamrede byen, først blev nedlagt i 1881. Bebyggelsen havde nærmest form af et »V« med henholdsvis Søndergade-Havbogade og de to Rådhusgader-Perlegade som de to ben i vinklen, der mødtes lidt nord for slottet. Området mellem de to lange vejstrøg var bebygget op til Mariekirken.

Frem til 1914, og især efter 1900, rykkede bebyggelsen nordpå og udfyldte stadig mere af rummet mellem de nævnte vejstrøg, der i nord blev forbundet med Adalbertstrasse, nuværende Helgolandsgade, i forbindelse med anlægget af marinestationen 1906–07. Derudover bredte byen sig mod vest over på Sundevedsiden, og især mod øst. Løngang blev udbygget til en bygade, og i 1905 nyanlagdes Kaiser Wilhelm-Allee, den nuværende Kongevej, hvor der tidligere havde været en kolonnevej i befæstningssystemet. Her opstod nu en betydelig villabebyggelse. Længst mod øst opstod »Nystaden«. I 1905 anlagdes her Goethegade, Lessingstrasse (nu Blomstergade) og Uhlandstrasse (nu Oehlenschlägersgade). Året efter fulgte Schillerstrasse (nu H.C. Andersensgade) og i 1909 Geibelstrasse (nu Finsensgade).¹⁰ Endelig strakte bebyggelsen sig længere ud ad Alsgade og Damgade i nordøst. Det andet kort på side 41 er fra 1921, men illustrerer givetvis byplanen fra 1914 ganske godt. Ingen af de tyske kort viser bebyggelsens udstrækning.

På grundlag af »Adress-Buch für den Kreis Sonderburg« fra 1913 kan vi få et indtryk af de forskellige kvarterers sociale præg. Ikke overraskende domineredes den nordlige del med gaderne Engelshøjgade, Helgolandsgade og Jomfrustien af boliger for marinestationens officerer og underofficerer. Også Oehlenschlägersgade i »Nystaden« havde et stærkt militært præg. Kvarteret omkring Mariekirken (Kirkeallé, Skolevej, Brorsonsvej, Løkken) var et udpræget embedsmandskvarter. Derudover havde Alsgade, Kongevej og Strandvejen et kraftigt borgerligt islæt med villaer for købmænd, funktionærer og rentiers. Perlegade var sammen med Rådhusstorvet og Store Rådhusgade køb-

Fig 5. Lokaliseringen af industrivirksomheder og arbejderkvarterer i Sønderborg

1 Gades jernstøberi

2 Hans Rasmussens savskærer og
snedkeri

3 Eksportmøllen, senere oliefabrik

4 P. Petersens bryggeri

5 G. Nielsens dampmølle og
-bageri

6 Stein & Meylands jernstøberi

7 Jørgensens, senere Behrends'
farveri og spinderi

8 Chr. Wolffs snedkeri

9 A. Schaus klædefabrik m.v.,
senere Sønderborg elværk

10 A. Wolffs snedkeri

11 P. Jørgensens maskinværksted

12 Knarhøjs margarinefabrik

13 Sønderborg gasværk

14 Utzons netfabrik (-1908)

15 Utzons netfabrik (1908-)

16 Margarinefabrik AG, senere
Knarhøj (nøjagtige placering
ukendt).

17 J.G. Otzens kalkbrænderi, sav-
skærer og benmelsfabrik

mændenes og håndværksmestrenes gade; handelsmedhjælpere og håndværkssvende boede ofte her i arbejdsgiverens husstand.

I denne forbindelse har arbejderkvartererne naturligvis størst interesse. På figur 5 er derfor indtegnet de mest udprægede arbejdersgader, og

samtidig er de større og stabile virksomheders placering i gadenettet vist.

Kortet viser, at også det industrielle miljø havde sine særlige områder i byen. Virksomhederne lå overvejende i forbindelse med Perlegadestrogen, ikke ud til gaden, men bag rækken af købmands-, patricier- og håndværkerhuse, eventuelt ved en sidegade. Særlig i den nordlige del lå de tæt, og det var også her så betydelige virksomheder som Gades jernstøberi, Eksportmøllen, P. Petersens bryggeri og Stein & Meylands jernstøberi lå. Længere mod syd lå Schaus klædefabrik.

To af de store virksomheder lå dog længere borte, og de var samtidig blandt de nyeste: Utzons netfabrik fra 1878, der indtil 1908 lå i Jernbanegade, men derefter flyttede ud til Finsensgade, og Knarhøjs margarinefabrik fra 1889, der lå i Søndergade ud mod Nørrebro, hvor Solofabrikken stadig ligger. Sammenfattende kan det om industrivirksomhedernes placering i byplanen siges, at der ikke opstod egentlige industrikvarterer. Fabrikkerne blev overvejende liggende i Perlegadestrogen, hvor købmandsgårdene lå. Heri er der heller ikke noget overraskende, da de industrielle foretagere, som det vil fremgå af redegørelsen for de enkelte virksomheder, i mange tilfælde netop var købmænd.

Arbejderkvarterernes beliggenhed er vist på figur 5 med priksignatur. Arbejderhusstandene lå særlig tæt i de gamle arbejder-, fisker- og håndværkerkvarterer langs sundet på Alssiden: Havbogade, Søndergade, Bjerggade, Stengade, St. Jørgensbjerg og -gade, Klostergade, Kirkegade og Liljegade. Lille Rådhusgade var en udpræget håndværkersvendsgade, mens gaderne omkring Eksportbryggeriet og Eksportmøllen (Rønhavegade, Arnkilsgade og Lerbjerg) især rummede boliger for ufaglærte arbejdere. Nyere arbejderkvarterer fandtes dels i »Nystaden« med Goethegade, Blomstergade og H.C. Andersensgade som de mest udprægede arbejdersgader, dels på Sundevedsiden (Sundgade og Langebrogade).

Den industrielle udvikling i hovedtræk

Den vigtigste enkeltfaktor bag byens kraftige vækst efter 1900 var uden tvivl anlægget af marinestationen i årene 1906-07. Først var det det omfattende byggeri og vejanlæg, der tiltrak arbejdskraft, og siden indvielsen i april 1907 bevirkede forøgelsen af garnisonen fra godt 500 til 2000 mand nærmest et »boom« i byens handels- og øvrige servicevirksomheder.

P. Knarhøjs margarinefabrik »Bona«, der var oprettet i 1889, opfyldte alle betingelser for at blive betegnet som en industrivirksomhed. Ovenstående billede fra 1908 viser et interiør fra den netop opførte fabriksbygning Søndergade 44-46. Bemærk det typiske transmissions-system med den gennemgående aksel med remskriver under loftet, hvorfra der går drivremme ned til de enkelte maskiner. Dampmaskinen, der trak akslen, lå i et særligt kedelrum. På fotografiet ses 11 arbejdere, ialt beskæftigede fabrikken i 1908 ca. 25 mand. Produktionen var organiseret efter arbejdsdelingsprincippet, f.eks. ved maskinen i forgrunden, hvor en mand skovler råmasse op i ælteapparatet, mens en anden tager fra. Yderst til højre ses margarinemassen. Fot. i Museet på Sønderborg Slot, industriregistrering, nr. 6080.

Men også udviklingen i industrien må antages at have haft betydning for befolkningsudviklingen. I »Hertugdømmet Slesvig« fra 1864 anfører J.P. Trap om byens erhvervsliv følgende: »Den industrielle Virksomhed er ikke ringe, og navnlig fortjener at fremhæves 2 Jernstøberier og Maskinværksteder, 1 Damp-Meelmølle, et betydeligt Bayerskølbruggeri, 1 Sprit- og Eddikefabrik, 1 Klædefabrik med Valkemølle, 2 Oliemøller, 1 Hørberedningsfabrik, 1 Cichorie- og Cementfabrik, 2 Saugmøller; samtlige disse Etablissementer drives ved Dampkraft. Desuden findes et Dampbrænderi og flere almindelige Brændevinsbrænderier, 2 Sæbesyderier, 1 Lysstøberi, 2 Kalkbrænderier og 1 større Fisketilberednings-Etablissement samt 1 Olie-Vindmølle. Men Sønderborgs vigtigste industrielle Virksomhed er dog Skibsbyggeriet, der beskæftiger ca. 60 Arbejdere«. ¹¹

Fra 1858 har vi oplysninger om arbejdertallet i de fleste af de virksomheder, som Trap nævnte, og det kan på grundlag af disse tal anslås, at industrien omkring 1860 beskæftigede op imod 200 arbejdere, skibsbyggeriet inklusive.¹² Imidlertid blev industrien også i Sønderborg ramt af den nye grænsedragning, og især gik det ud over skibsbyggeriet, hvor man i lighed med Aabenraa ikke kunne konkurrere med de nye dampskibe af jern, men i stedet og for længe holdt fast ved træsejlskibene. I 1878 løb det sidste store skib af stablen på Hans Heinrich Hauschildts værft, der i begyndelsen af 1880'erne helt indstillede virksomheden. De øvrige værfter må betegnes som bådebyggerier, og de var alle af beskeden størrelse.¹³

Fra 1885 og frem til 1910 oplyses navnene på de større virksomheder og antallet af beskæftigede arbejdere i Sønderborg bys trykte forvaltningsberetninger. Imidlertid blev opgørelsesgrundlaget ændret i 1901. Indtil da opregnedes kun »die grösseren gewerblichen Anlagen«, dog uden nogen nærmere definition af dette begreb. Men fra og med 1901 medtoges alle de virksomheder, der stod under tilsyn af fabriksinspektøren (»Gewerbeinspektor«). Slagtere, bogtrykkere, bagere, skræddere (fra 1904) og malere (fra 1905) figurerede således i opgørelsen, selv om det i udpræget grad drejede sig om håndværksvirksomheder. Ligeledes medtoges vandværket og Fr. Nielsens i 1904 oprettede dampvaskeri. Skønt sidstnævnte beskæftigede mellem 15 og 20 arbejdere kan det ikke regnes til industrien, da der ikke var tale om fremstillingsvirksomhed, men om en servicefunktion.

Adskillelsen af håndværk og industri vil i øvrigt altid være vanskelig at foretage. De har fremstillingsvirksomheden tilfælles, men i industrien foregår produktionen under en mere vidtgående arbejdsdeling, hvor alle arbejdere er underlagt en given produktionsrytme, der er bestemt af anvendelsen af maskiner, drevet af mekanisk kraft. Industrien fremstiller endvidere som oftest massevarer til afsætning på et anonymt marked, hvor håndværket arbejder efter bestilling fra kendte kunder.

Men ikke mindst i en historisk undersøgelse kan det være vanskeligt at få oplysninger om virksomhedernes arbejdsdeling, mekaniseringsgrad og afsætningsforhold, og man anvender derfor gerne det kriterium, at industrivirksomheder skal have mindst 6 arbejdere, idet man sikkert med rette går ud fra, at der eksisterer en sammenhæng mellem de nævnte forhold og virksomhedens størrelse. Tallet 6 er imidlertid vilkårligt, men vil også blive anvendt her, da det bruges alle andre steder.¹⁴ Derfor er forvaltningsberetningernes tal i de følgende opgørelser over antallet af virksomheder i de forskellige brancher og antallet

Arbejdsorden

for

Købmand P. Knarhøjs

Margarine-Fabrik.

§ 1.

Den regelmæssige Arbejdstid begynder om Morgenen Klokken 6, og slutter om Aftenen Klokken 6. Den afbrydes ved en Frokostpause fra Klokken 8—8½, ved en Middagspause fra Klokken 12—1, og ved en Jesper-pause fra Klokken 4—4½. En ikke vedvarende Forlæggelse af Fripauserne, der fremkaldes ved særligt Arbejde, maa foretages med de vedkommende Arbejderses Samtykke.

§ 2.

Arbejdslønnen udbetales hver Lørdag paa Fabrikens Kontor. Enhver Arbejder maa, i sit

§ 8.

Enhver Arbejder maa varetage den paafligste Rentlighed, og den største Akkuratsej ved sit Arbejde.

§ 9.

Arbejdere der optræder fornærmende eller der bliver haandgribelige mod deres Medarbejdere eller deres Forefatte kunne blive afskediget paa Stedet. Det samme er gældende for dem der beruser sig under Arbejdstiden.

§ 10.

Afslagning af Arbejdningstyper maa kun foretages paa de dertil bestemte Pladser.

(§ 11).

Arbejdsordenen træder i Kraft den 1. Januar 1908.

Sønderborg, den 1. December 1907.

P. Knarhøj.

eget Interesse, overbevis sig paa Stedet, om de udbetalte Penges Nødvendighed. Udbetalingen sker efter Arbejdets Slutning Klokken 6 Aften.

§ 3.

Dampsløjten giver Tegnene til Arbejds- opholdelige Begyndelse, og enhver Arbejder maa ufortøvet begynde sig paa sin Arbejdsplads. Efter Arbejdets Slutning er det ikke tilladt at opholde sig i Fabrikken, eller i de Rum der ere hørende til samme.

§ 4.

Det er forbudt at forlade Fabrikken under Arbejdstiden uden særlig Tilladelse, eller uden gyldig Grund.

§ 5.

En Besøgning af Personer med Bares- og Hænder er forbudt paa det strengeste. Hænder- og Hænder er at haandhæve med den yderste Forsigtighed.

§ 6.

De Forstrifter der stilles af die Verdens- og Hænder, maa nøje iagttages.

§ 7.

Enhver Ulykkestilfælde maa anmeldes paa Fabrikens Kontor, ligeledes alle forekommende Sygdomstilfælde.

Anvendelse af maskiner drevet ved mekanisk kraft stillede særlige krav til arbejdskraften om disciplin. Hos- stående ordensreglement fra Knar- højs fabrik fra 1908 fastsætter ar- bejdstiden til 10 timer dagligt, eks- klusive pauser. Det indskræpes, at arbejderne skal møde præcist, og de må ikke forlade arbejdspladsen – hvis blot én mand manglede, kunne maskinen ikke køre. Endvidere skal arbejderne være påpasselige ved ma- skinbetjeningen og med hygiejnen. Ædruelighed var helt nødvendig, og overtrædelser af dette påbud medførte øjeblikkelig afskedigelse. LA Aa- benraa, Sønderborg landrådsarkiv nr. 651.

af arbejdere suppleret med oplysninger om antal virksomheder med over 5 arbejdere og deres arbejdsantal, hentet fra det utrykte kildemateriale i byarkivet, der i øvrigt rækker fra 1875 og frem til 1914.

Antallet af virksomheder i de enkelte brancher udviklede sig således:

Branche	1875	1880		1885		1890		1895		1900		1905		1910		1914
	1.	1.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	
Jernstøberier og anden metalbearbejdning	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3	5		3
Spinderier, farverier, klædefabrikker, fiskenetsfabrik	1	2	2	2	2	2	2	2	2	5	2	5	3	4		2
Bryggerier, mineralvandsfabrikker	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1	3		1
Møller	1	2	1	1	1	1	1	0	1	4	0	4	0	3		0
Margarinefabrikker	0	0	0	0	0	1	0	0	0	2	1	2	1	2		1
Træbearbejdningsvirksomheder	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	4	4	2	7		2
Kalkbrænderier*)	1	1	1	1	1	1	1	2	1	2	1	2	1	2		0
Øvrige	0	0	0	0	1	1	0	0	0	4	1	5	1	6		1
Tilsammen	6	8	7	7	9	10	8	8	8	21	12	27	12	32		10

1: Virksomheder med mindst 6 ansatte.

2: Tal fra byforvaltningen.

*) Det største af kalkbrænderierne (J.G. Otzen) havde tilknyttet en savmølle og en benmelsgødningsfabrik.

Kilder: 1: LA Aabenraa, Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, Afd. VII, fag 10, nr. 4, 6 og efter nr. 12.

2: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

Tallene fra forvaltningsberetningerne er prægede af mangler og inkonsekvenser indtil år 1900, og efter den tid medtages mange små virksomheder, så den bedste udviklingslinie skal baseres på antallet af virksomheder med mindst 6 ansatte. Det ses da, at der før århundredeskiftet var 7-8-9 virksomheder i Sønderborg, der kan betegnes som industrier, og efter århundredeskiftet mellem 10 og 12. En vis industriel udvikling er dermed antydnet. Der kan ikke peges på nogen bestemt branche som særlig fremgangspræget, dertil er det samlede antal fabrikker for beskedent.

På figur 6 på næste side er indtegnet forskellige kurver, der viser udviklingen i antallet af industriarbejdere.

De tre kurver giver vidt forskellige resultater, men som anført må

Fig. 6. Antal industriarbejdere i Sønderborg 1875–1914

I: Antal ansatte i de af fabriksinspektøren inspicerede virksomheder.

II: Byforvaltningens tal, for tiden efter 1900 fraregnet de virksomheder, der ikke var med i de tidligere tal, nemlig slagtere, bogtrykkere, bagere, malere og skræddere og fraregnet ikke-fremstillingsvirksomheder.

III: Virksomheder med mindst 6 ansatte.

Kilder: I og II: LA Aabenraa, tryksagssamlingen, forvaltningsberetninger for Sønderborg by.

III: LA Aabenraa, Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, Afd. VII, fag 10, nr. 4, 6 og efter nr. 12.

optællingen på grundlag af det utrykte materiale (kurve III) anses som den sikreste. Frem til og med 1906 er der dog ikke de store afvigelser mellem kurve II og III. Konklusionen bliver, at antallet af arbejdere i fabrikker af industristørrelse kun voksede lidt og var præget af ret kraftige svingninger. Efter en stagnation frem til de sidste år af 1880'erne var der et tilløb til en industriel udvikling omkring 1890, jvf. nedenfor om de enkelte virksomheders historie, men snart faldt arbejderantallet igen, og først omkring 1900 begyndte det atter at stige, først svagt, men i årene 1905 og 1906 meget kraftigt. Denne hurtige vækst skyldtes ikke, som man måske skulle tro, byggeriet af marinestationen, men to store virksomheder, der opstod i disse år: A. Johansens skibsværft og Fr. Timpes træbearbejdningsvirksomhed. Imidlertid var de to foretagender meget flygtige. De startede med tilsammen 52 arbejdere i 1905, beskæftigede i 1906 69, og i 1907 kun 9.

Efter 1906 faldt det samlede antal industriarbejdere i Sønderborg derfor til et noget lavere niveau i årene 1907–10. Niveauet lå dog stadig over tiden før 1905, men efter 1910 fandt et yderligere fald sted, så industriarbejdertallet igen nåede ned på samme størrelse som i 1904. Alt i alt kan det være svært at tale om en betydelig vækst i arbejdstallet, når perioden 1875–1914 ansues i sin helhed, og om noget industrielt gennembrud kan der slet ikke være tale.

Forskellen mellem kurve II og III på figur 6 peger her på, at væksten efter 1906 snarere foregik i de små, håndværksprægede virksomheder med under 6 ansatte, hvad tabellen på side 48 da også underbygger. Det var derfor kun i ringe målestok industrien, der bevirkede Sønderborgs befolkningsvækst efter år 1900, men foruden marinestationen håndværk og småindustri samt handelen, der nød godt af den stærke økonomiske vækst i oplandet, hvor de alsiske og sundevedske landbrugere var foregangsmænd i intensiveringen af det nordslesvigske landbrug. Desuden fik det betydning for Sønderborgs oplandsfunktioner, at den alsiske amtsbane blev indviet i 1898 og statsbanen til Tinglev og Padborg i 1901.¹⁵

Var den industrielle udvikling end kun beskeden i den preussiske tid, fandtes der dog industrivirksomheder i byen, og nettotallene i tabellen på side 48 og i figur 6 dækker over adskillige fabriksoprettelser og nedlæggelser og over, at nogle virksomheder voksede sig store, mens andre indskrænkedes. Et rigtigt indtryk af det industrielle miljø i Sønderborg fås derfor kun ved at gå ned på virksomhedsplanet. I det følgende skal hver enkelt større og længerevarende virksomhed med 6 ansatte eller mere nærmere beskrives.

Virksomheder oprettet før 1875¹⁶

To af de virksomheder, der satte deres præg på det industrielle miljø i Sønderborg mellem 1875 og 1914 var oprettet før 1845: *J.G. Otzens kalkbrænderi, savmølle og benmelsgødningsfabrik* og *Chr. Karbergs hørrensefabrik*. Sidstnævnte var dog kun i drift i månederne oktober, november og december, men beskæftigede da 12–15 arbejdere. I 1891 blev produktionen på hørrensefabrikken nedlagt og anlægget overtaget af Hans Rasmussens nedennævnte savskæreri og snedkeri, se side 59. J.G. Otzen vedblev derimod at eksistere perioden ud. Antallet af beskæftigede arbejdere ses på figur 7, hvor det fremgår, at virksomheden var stabil frem til slutningen af 1890'erne, men derefter gik tilbage,

Fig. 7. Arbejdertal 1876–1913 i nogle større industrivirksomheder i Sønderborg, oprettet før 1875. Tre års glidende gennemsnit

Kilder: Som figur 6, kurve III.

og fra 1911 havde den færre end 6 ansatte. Den lå på Sundevedsiden, Langebrogade 12–14 (nr. 17 på kortet over virksomhedernes lokalisering side 43).

På figur 7 vises endvidere antallet af medarbejdere i fire af de syv fabrikker, som blev grundlagt mellem 1850 og 1864, den store industrigrundlæggelsesperiode i Sønderborg. De skulle alle få stor betydning for det industrielle miljø i byen. Det drejede sig især om typiske virksomheder fra industrialismens første tid: jernstøberier, klædefabrik og bryggeri.

Peter Petersens jernstøberi var ældst, grundlagt i september 1850 med bygninger i Perlegade 95–97 (nr. 1 på kortet s. 43). Produkterne var ved starten støbejernsartikler til skibsbyggeriet, maskiner, ovne, komfurer, plove, hakkelsesmaskiner og tærskemaskiner. Peter Petersen var ejer frem til 1882, bortset fra årene 1860–68, hvor Heinrich English ejede støberiet.

I 1882 gik virksomheden konkurs, vel på grund af en kombination af skibsbyggeriets tilbagegang og den almindelige økonomiske krise. Støberiet blev overtaget af lægen *Emil Gade*, der gennem længere tid havde understøttet P. Petersen finansielt. Gade var en kendt skikkelse i byens dansksindede borgerskab. Med hans overtagelse fik støberiet

øjensynligt en kapitalindsprøjtning, idet arbejdstallet voksede fra 7 ved konkursen til omkring de 30 i begyndelsen af 1890'erne. Derefter afløstes ekspansionen af et nyt fald, og i 1914 var der kun beskæftiget 13 medarbejdere.

Læge Gade døde i 1884, og efter at have været ejet af enken i nogle år overtoges virksomheden af sønnerne Peter Chr. Sophus og Carl Wilhelm Gade i 1889. Fra 1913 var P. Chr. S. Gade, der var uddannet ingeniør, ene-ejer.

Virksomheden fremstillede fra 1880'erne især maskiner til landbruget, hvor driften netop da blev mere intensiv med anvendelse af maskiner. Særlig kan man pege på andelsmejerierne, der i stort tal blev oprettet i årene efter 1884; hertil fremstillede støberiet og maskinfabrikken dampmaskiner. Andelsmejerierne var givetvis en af forudsætningerne for, at virksomheden kunne udvide så kraftigt, da Gade var blevet ejer.

Asmus Schaus farveri, spinderi og klædefabrik blev efter alt at dømme oprettet i 1851. I hvert tilfælde overtog Schau dette år fabriksejendommen i Perlegade 17 (nr. 9). Allersenest er virksomheden kommet i gang i 1857, hvor det meddeltes, at Schau havde indrettet en stampemølle i

A. Schau jun.
i
Sønderborg
anbefaler herved sit Établissement til det ærede
Publikums Velvillie.

Nærlig henledes den ærede
Landbostands
Opmærksomhed paa Undertegnedes
Farveri, Uldkarteri og Spinderi
samt
ikke ubetydelige
Stampemølle.
Frembringelser heraf findes paa Udstillingen.
A. Schau jun. Sønderborg.

Produkterne fra A. Schaus klædefabrik var først og fremmest beregnet til at blive afsat på nærmarkedet. I annoncen henvender virksomheden sig således til landboerne i Nordslesvig og anbefaler de traditionelle uldklædestoffer. Fra kataloget »Nordslesvigske Industriudstilling i Haderslev«, 1873.

den eksisterende klædefabrik. Firmaet ekspanderede fra 8-10 arbejdere i 1858 til over 20 i 1870'erne, men som det fremgår af figur 7, gik medarbejdertallet langsomt og jævnt tilbage efter 1875, og i 1908 blev driften helt indstillet, efter at virksomheden i 1895 af Schau var overdraget til Karl Ernst Lauterlein. Bygningerne blev i stedet indrettet til Sønderborgs første *elektricitetsværk*. Årsagen til fabrikkens tilbagegang og standsning kendes ikke, men man kan formode, at Schau ikke kunne følge med konkurrenterne i en tid, hvor nye klædestoffer vandt frem og erstattede de traditionelle.

Allerede to år efter klædefabrikkens start, i 1853, blev den næste store Sønderborgvirksomhed grundlagt. Det var *Peter Petersens eksportølbryggeri* i Arnkilsgade 1–11 (nr. 4). Bryggeriets ejer må ikke forveksles med støberiejereren af samme navn.

I 1858 beskæftigedes 8 arbejdere i Petersens spiritusfabrik, bryggeri og eddikefabrik, men siden koncentreredes virksomheden om bryggeriet, der til gengæld ekspanderede kraftigt frem til ca. 1890. Herefter satte en stagnationsperiode ind, hvis vi skal tage udviklingen i medarbejdertallet som udtryk for virksomhedens situation, hvilket måske ikke uden videre er rigtigt, fordi en stilstand i arbejdetallet godt kan

Peter Petersens ølbryggeri i Arnkilsgade var oprettet i 1853, og det var fra midten af 1880-erne og frem til 1914 Sønderborgs største virksomhed. Billedet viser en farvelagt tegning ved F.G. Müller, Hannover af bryggeriet, som det så ud i 1878. Man bemærker bygningernes lidt planløse placering og de forskellige eksempler på den tidlige industrialiserings arkitektur – en følge af virksomhedens gradvise ekspansion. Fot. efter tegning i Museet på Sønderborg Slot.

Det industrielle miljø i Sønderborg 1875–1914 kendetegnedes ved, at industri og boliger var nært forbundet i byplanen. Mest karakteristisk var i så henseende eksportbryggeriet. Den store bryggervilla lå ikke langt fra de nu forsvundne produktionsbygninger. Også en stor del af arbejdsstyrken, der i 1906 var på sit højeste med 53 mand, havde boliger ved virksomheden i arbejderhuse opført og ejet af brygger Petersen. Bryggeriet udgjorde dermed et lille kvarter for sig. Fot. 1982 fra diasserie i Museet på Sønderborg Slot.

dække over en produktions- og afsætningsfremgang, hvis der samtidig finder en rationalisering sted, eventuelt gennem en øget anvendelse af maskiner. I hvert tilfælde blev ølbryggeriet i 1895 suppleret med en mineralvandsfabrik. I årene omkring 1906 skete en ny ekspansion, bl.a. blev mineralvandsfabrikken moderniseret, og bryghus, maskin- og kedelhus nyopførtes. Arbejdertallet faldt dog et par år senere tilbage til niveauet fra 1890'erne efter at have kulmineret med 53 i 1906. Alligevel var bryggeriet Sønderborgs største virksomhed inden for industrien fra 1884 og frem til 1914.

Eksportbryggeriet ejedes fra oprettelsen i 1853 og frem til 1875 af Peter Petersen, derefter indtil 1899 af sønnen af samme navn og efter dennes død af enken Annette Christine Margarethe Petersen. Driften blev varetaget af sønnerne Christian og Harald, der var henholdsvis direktør og brygmester.

Den næste virksomhed, der var oprettet i årtiet for de store industrigrundlæggelser i Sønderborg, fik ikke så varig betydning som eksport-

Sønderborgs første gasværk var fra 1857 og lå Strandvej 1a, hvor nu pensionisthøjskolen ligger. Det blev overtaget af byen i 1881, hvorefter værket blev nyopført. Det er de nye bygninger, vi ser på denne farvelagte tegning fra 1885 af A. Heinrich. Til venstre ses gasbeholderen, i midten fabriksbygningerne og til højre direktørboligen. Byens kraftige ekspansion efter århundredeskiftet gjorde imidlertid dette værk utilstrækkeligt, og i 1906 byggedes et nyt øst for Ladegården. Fot. efter tegning i Museet på Sønderborg Slot.

bryggeriet. *Dampmøllen* i Perlegade 65 (nr. 5) var startet i 1855 af H.P. Hanssen, kaldet Norsk. Han har indskrevet sit navn i byens historie ved at forhindre, at byen anerkendte den slesvig-holstenske provisoriske regering i marts 1848. Senere overtoges møllen af Chr. Jensen og kaptajn Georg Nielsen. Antallet af beskæftigede svingede ret kraftigt mellem 5 og 10 frem til 1883, men i 1884 blev mølleriet indstillet, hvorimod det tilhørende bageri videreførtes af S. Paulsen og senere bagermester Oehlers med kun et par ansatte.

I 1857 grundlagdes to virksomheder. *Chr. Karbergs gasværk* lå på Strandvej 1a (nr. 13), hvor nu pensionisthøjskolen »Strand« ligger. Gasværket, der var blevet til på initiativ af Karberg og støberiejer Petersen, blev i 1881 overtaget af Sønderborg by. I 1906 blev det flyttet til et sted øst for Ladegården. Medarbejdertallet lå indtil 1904 på 2-3-4, men i forbindelse med byens hurtige vækst og værkets udflytning steg det til 7-8, hvorved det kunne henregnes til de industrielle virksomheder.

Stein & Meylands jernstøberi lå på grunden til J. A. Detlefsens købmandsgård i Perlegade 56, ud til Løngang. Virksomheden var således som så mange andre i Sønderborg en »baggårdsindustri«, omend en af de største. På billedet ses støberihygningerne fra 1857. Man fornemmer en vis indeklemthed. På det andet billede ses virksomhedens indre med støbeforme. Fot. fra 1920-erne i Museet på Sønderborg Slot, samling vedr. jernstøberier.

Detlefsen & Steins jernstøberi blev grundlagt af købmand, sæbesyder og træhandler J.A. Detlefsen og købmand Berthold Stein jr. Fabrikken blev placeret i førstnævntes købmandsgård i Perlegade 56 (nr. 6), der blev udbygget med egentlige fabriksbygninger. Men året efter trak Detlefsen sig ud af firmaet, og i stedet kom jernstøber Carl Vilh. Meyland ind, og dets navn var herefter *Stein & Meyland*, også efter Meylands død i 1877. Stein fortsatte som eneejer indtil 1907, hvor virksomheden overtoges af ingeniørerne Richard Sidney Almer og Friedrich Waldemar Hasselmann.

Støberiets produkter var især maskiner til teglværksindustrien, og sikkert betød denne underleverandørstatus til Nordslesvigs eneste industri af format, at medarbejdertallet efter et fald fra omkring 40 i midten af 1870'erne til lidt over 20 omkring 1885 kunne holdes konstant omkring de 25 indtil 1914. Desuden producerede Stein & Meyland i lighed med Gade dampmaskiner og landbrugsmaskiner til det nære marked.

Jens Jørgensens farveri, spinderi og klædefabrik blev den sidste virksomhed, der oprettedes før 1864, nemlig i året før krigen. Imidlertid opnåede virksomheden først i 1909 industristørrelse med 6-7 beskæftigede. Fabrikken, der fra 1896 ejedes af Andreas Peter Behrends, lå gennem hele perioden i Perlegade 52 (nr. 7).

Virksomheder oprettet 1875–1914

At indlemmelsen i Tyskland voldte problemer for den sønderborgske industri fremgår af, at der ikke blev oprettet industrivirksomheder før end i de sidste år af 1870'erne. *Eksportmøllen* i Perlegade 81 nævnes første gang i politiforvaltningens indberetninger i 1877, men er først indført i amtsrettens selskabsregister i 1881 med købmand Chr. Karberg fra Augustenborg, bryggeriejer P. Petersen og Friedrich Drescher, begge Sønderborg, som ejere.

Med hensyn til selskabsorganisationen kom eksportmøllen til at føre en omskiftelig tilværelse. Allerede i 1888 blev den omdannet til et aktieselskab med en kapital på 120.000 mark. Petersen og Karberg

Eksportmøllen blev startet omkring 1880. Den var en ustabil virksomhed, der måtte reorganiseres flere gange. Fra 1897 hed møllen »*Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft*«. Ovenstående billede gengiver et hoved fra en regning. Det er altså en reklame og derfor ikke nødvendigvis så autentisk som et fotografi. Til venstre ses møllebygningerne, og til højre nævnes to af virksomhedens specialprodukter: skårne havregryn og »*Rolled Oats*«, d.v.s. valset havre. Allerede dengang var det amerikanske smart. Endvidere ses de medaljer, som selskabet opnåede på industriudstillingerne. Imidlertid må produkternes kvalitet ikke have været god nok, for i 1903 måtte møllen lukke permanent. Original i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

fortsatte som ejere sammen med fabrikant H. Bauermeister i Ottensen, købmand J.A.H. Bauermeister i Wernigerode og forretningsfører Carl Lampe, Sønderborg. Kapitaludvidelsen gjorde det muligt at anskaffe en dampmaskine, så der fra nu af var to. Imidlertid var heller ikke dette selskab levedygtigt i længden, og det opløstes i 1896. 1896-97 lå møllen stille, men i 1897 blev den overtaget af det nystiftede »*Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft*«, der ligeledes var et aktieselskab, kapitalen var nu på 200.000 mark.

Det nye selskab skulle foruden videreførsel af eksportmøllen også omfatte en fabrikation af foderstoffer og valset havre. Karberg og Petersen fortsatte, mens de tre andre ejere erstattedes af agent H. Augustesen, købmand Brix Hansen og købmand Koppitz, alle sønderborgere. Men rekonstruktionen førte ikke til en varig løsning på kapitalmanglen, og i 1903 opløstes »*Alsener Dampfmühlen-Gesellschaft*« og produktionen blev indstillet. Medarbejdertallet lå da på 8, men havde tidligere ligget mellem 12 og 18. Bygningerne (nr. 3 på kortet s. 43) blev i 1903 erhvervet af P.H. Knarhøj, og denne indrettede i 1912 en oliemølle i bygningerne.

Der kan næppe påvises en enkelt årsag til eksportmøllens nærmest konstante krise, og det må undre, at landbrugets stigende efterspørgsel efter foderstoffer ikke kunne give en solid basis for virksomheden.

Også billedet af M. L. Utzons mekaniske fiskenetfabrik hidrører fra en regning. I 1908 flyttede virksomheden som den eneste i perioden ud fra centrum til det nye yderkvarter i Nystaden, til Finsensgade. Det er de nye bygninger, vi ser på tegningen. I modsætning til virksomhederne i midtbyen havde man plads nok og kunne bygge lavt. Bemærk de moderne ovenlysvinduer. I baggrunden ses til venstre et krigsskib på Sønderborg bugt og til højre Ladegården. Også her ser vi afbildet en række af udstillingspræmier, adskilligt flere end på Eksportmøllens regning, men fiskenetfabrikken var også i konstant fremgang fra oprettelsen i 1878 til 1914, hvor der var ansat 37 medarbejdere. En del af medaljerne var bragt hjem fra Danmark, hvor fabrikken havde god afsætning. I hvert tilfælde flyttede fabrikken efter 1920 til Fredericia. Original i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Derimod skulle *købmand M.L. Utzons mekaniske fiskeretsfabrik* fra 1878 blive en solid virksomhed, der var i konstant fremgang frem til 1914. Som det ses på figur 8 steg medarbejdertallet således fra omkring de 10 ved fabrikkens start til over 30 før verdenskrigen. I et enkelt år, i 1913, overgik netfabrikken endog Eksportbryggeriet som Sønderborgs største industrivirksomhed med 37 ansatte arbejdere. Virksomhedens succes skyldes givetvis, at det var lykkedes Utzon at finde en niche, der ikke var udfyldt af nærtliggende konkurrenter.

Netfabrikken lå indtil 1908 i Jernbanegade (nr. 14), men blev så udflyttet til den nuværende Finsensgade (nr. 15). Efter 1920 flyttede virksomheden til Fredericia, hvor den stadig eksisterer. Bygningerne blev overtaget af Kamgarnsspinderiet og senere af håndværkerskolen.

Hans Rasmussens dampsavværk og snedkeri lå – som Eksportbryggeriet, Eksportmøllen og de to jernstøberier – i den nordlige del af Perlegadestøget, nemlig i Damgade 8 ved Svanedam (nr. 2). Virksomheden begyndte i 1887 som et tomandsfirma ejet af snedkermester Hans Rasmussen og snedker Peter Petersen, men fra 1889 var Rasmussen enejer. Trævirksomheden blev aldrig en af byens største, men havde dog fra 1890 til 1905 i reglen en halv snes arbejdere i sit brød. Derefter faldt antallet af ansatte, og i 1910 nåede firmaet ned på kun fire og dermed under industristørrelse.

Fig. 8. Arbejdertal 1876–1913 i nogle større industrivirksomheder i Sønderborg, oprettet efter 1875. Tre års glidende gennemsnit

Kilder: Som figur 6, kurve III.

Året 1889 gav Sønderborg hele tre nye virksomheder, alle i nærings- og nydelsesmiddelbranchen, som Eksportbryggeriet hidtil havde været ene om at repræsentere i større stil. Kun den ene af de nye skulle få varig betydning for det industrielle miljø, nemlig *P. Knarhøjs margarinefabrik*, der endnu eksisterer under navnet Solofabrikken og ejes af udenlandsk kapital. Margarinen var blevet opfundet i Frankrig i 1870, og fra omkring 1880 tog fremstillingen af »kunstsmør« for alvor fart. I Danmark begyndte Otto Mønsted således sin produktion i 1883. Hovedråvaren var oksetalg, der tilsat bl.a. surmælk, forskellige olier og smørfarve kunne forarbejdes, så man opnåede et produkt, der lignede smør, men var adskilligt billigere og derfor lettere at erhverve for arbejdere og håndværkere, der hidtil havde måttet lade sig nøje med spisefedt.

Initiativet til margarineproduktionen kom fra købmand Peter Hansen Knarhøjs søn af samme navn, og indtil Knarhøj seniors død i 1895 drev far og søn fabrikken i fællesskab, derefter blev sønnen enejer. Virksomheden, der lå i Søndergade 44-46 ud mod Nørrebro (nr. 12), beskæftigede frem til 1900 kun 3 arbejdere, men derefter ekspanderede den hurtigt, særlig efter 1902, da Knarhøj erhvervede efternævnte »Margarinefabrik AG«. I 1906 var der ansat ialt 17 på de to virksomheder, men i 1907 samledes selve margarinefremstillingen i Søndergade, hvor et nyt anlæg opførtes. Dermed var grundlaget skabt for videre ekspansion, og fra 25 arbejdere i 1908 nåede fabrikken i 1914 op på 29.

Den tidligere »Margarinefabrik AG« fortsatte som talgsmelteri, men efterhånden vandt den vegetabiliske olie frem i margarineproduktionen, og i 1912 oprettede Knarhøj derfor en oliemølle i den tidligere eksportmølle i Perlegade 81. Knarhøjs margarinefabrik satte dermed et stærkt præg på byen allerede før 1914.

»Margarinefabrik AG« lå i Havbogade 108 (nr. 16). Aktieselskabet var oprettet af Sønderborgkøbmænd, bl.a. P.G. Wind og J.H. Bladt. Kapitalen var til at begynde med på 50.000 mark, fra 1891 på 60.000 mark. Virksomheden nåede ikke op på industristørrelse, før Knarhøj overtog den.

Den tredje virksomhed fra 1889 var »*Fruchtwein- und Conservenfabrik*«, der startede flot med en kapital på 100.000 mark. Fabrikken var et samarbejde mellem fremtrædende sønderborgske købmænd og industrielle foretagere som møller Asmus Hansen, købmand J.Th. Jepsen og bryggeriejer P. Petersen samt gårdejere fra Sønderborgs omegn som Hans Lassen fra Lysabild, Peter Philipsen fra Skelde,

Jens Jørgensens, senere A.P. Behrends farveri, vaskeri og klædefabrik i Perlegade 52 var oprettet i 1863, men nåede først i 1909 op på industristørrelse med 6 ansatte. På billedet fra før 1914 bemærker man den tosprogede vinduesreklame. Fot. i Museet på Sønderborg Slot.

Jørgen Jensen fra Snogbæk og C.P. Wolff fra Gammelgab – alle fremtrædende i landboforeningerne og den danske nationale bevægelse.

Virksomhedens formål var som navnet siger at tilvirke frugter til vin, saft og konserver samt tørrede frugter. Den alsiske frugtavl skulle levere varerne, og fabrikken var på en måde en parallel til andelsmejerierne, der netop på samme tid skød frem og markerede, at landbrugets produkter blev mere forædlede. Imidlertid blev fabrikken en fiasko. Fra at have 10 mand ansat i 1890 sank medarbejdertallet året efter til 5, og i januar 1893 opløstes selskabet. Virksomheden havde lokaler i det tidligere militære vognhus III, som lå i den senere Helgolandsgade.

Fire af de virksomheder, der blev oprettet i 1890'erne og efter 1900, havde træbearbejdning som produktionsformål. Som i Hans Rasmussens savskæreri og snedkeri lå medarbejdertallet i reglen mellem 10 og 15. *A. Wolffs* snedkeri blev antagelig grundlagt i 1892, da han overtog værkstedsbygningen i St. Rådhusgade 15 (nr. 10), men nævnes dog først i fabriksinspektørens kataster i 1901 med 10 arbejdere. *Chr. Wolffs* snedkeri i Perlegade 49 (nr. 8) var dannet i 1898 og var noget mindre end *A. Wolffs*. *Fr. Timpes* træbearbejdningsfirma eksisterede kun 1905–06, hvor der var henholdsvis 26 og 12 arbejdere. Virksomheden lå på Møllebakken. Endelig oprettede *Niels Rasmussen* et snedkeri, der ligeledes havde kort levetid og ret få ansatte, det nævnes kun i firmakatasteret 1907–11. Om trævirksomhederne i Sønderborg kan det altså sammenfattende siges, at de var forholdsvis små og givetvis på mange måder mere lignede håndværk end industri.

Axel Johansens skibsværft i Sundgade nord for statsbanegården på Sundevedsiden fik også en kort levetid, fra 1905 til 1908. Var dette forsøg på at genoplive den sønderborgske skibsbygningsindustri lykkedes, var værftet blevet en af byens største virksomheder, for det beskæftigede hele 53 arbejdere i 1906, men året efter allerede kun 9, og i 1908 var det slut.

Længerevarende betydning fik *Jørgensen & Nielsens maskinreparationsværksted*, der oprettedes i 1906, men snart udviklede sig til en landbrugsmaskinfabrik, der bl.a. fremstillede tærskewærker. I 1908 blev P. Jørgensen eneejer af fabrikken, der lå i St. Rådhusgade 9 (nr. 11). Virksomheden havde 1908–10 mellem 18 og 20 arbejdere, men herefter faldt tallet til omkring den halve snes. Den fortsatte efter Genforeningen.

Sammenfatning

Undersøgelsen af industriens udvikling i Sønderborg har vist, at denne by lige så lidt som Nordslesvig i det hele taget kom til at opleve noget industrielt gennembrud mellem 1875 og 1914. Antallet af fremstillingsvirksomheder i byen med mindst 6 ansatte steg ganske vist noget, nemlig fra 7-8 før århundredskiftet til 10–12 efter, men det samlede antal industriarbejdere viste samtidig kun en svag og ret uklar tendens til fremgang. Fra omkring 120 ved periodens begyndelse steg det langsomt til omkring 170 i 1904, voksede derefter meget kraftigt 1905–06, hvor det kulminerede med 266 i det sidstnævnte år, men faldt så igen og nåede efter 1910 ned på ca. 180.

Det var således kun i ringe grad en industrialisering, der var årsag til væksten i Sønderborgs befolkning og bebyggelsesudstrækning. Her betød anlægget af marinestationen og garnisonens kraftige udvidelse mest, idet disse faktorer bevirkede et »boom« i byens servicesektor. Men også Sønderborgs oplandsfunktioner blev styrket, og håndværk og småindustri var i fremgang.

Rekonstruktionen af det industrielle miljø med lokalisering af virksomhederne, fastsættelse af deres levetid og arbejdsstyrke samt ejerforhold har imidlertid afsløret, at den beskudne udvikling i fremstillingsvirksomheden dækkede over adskillige bevægelser ind i og ud af det industrielle miljø og op og ned i størrelse for de enkelte virksomheder.

Tiden mellem de to slesvigske krige havde været en stor industrigrundlæggelsesperiode i Sønderborg, og virksomhederne herfra betød meget for det industrielle miljø også efter 1875. De to jernstøberier gik ganske vist tilbage, men vedblev dog begge at høre til blandt de mest betydelige virksomheder. Eksportbryggeriet kunne derimod ekspandere og var fra 1884 den største fabrik i byen. Til gengæld måtte Schaus klædefabrik indstille driften i 1908.

Kun to af de virksomheder, der blev oprettet efter 1875, opnåede en betydning, der svarede til den, fabrikkerne fra 1850'erne havde: Utzons mekaniske fiskenetsfabrik fra 1878, der i de sidste år op imod 1914 så ud til at ville true bryggeriets position som byens største virksomhed, og P. Knarhøjs margarinefabrik fra 1889, der dog først kom i fremgang efter 1902. Derudover må Hans Rasmussens savmølle og snedkeri fra 1887 og A. Wolffs snedkeri fra 1892 nævnes som to mellemstore virksomheder med længerevarende betydning. P. Jørgensens maskinfabrik fra 1906 så ud til også at blive en vigtig arbejdsplads for byen.

Men ellers er perioden 1875–1914 nok lige så godt karakteriseret

Peter Petersens øl nåede vidt omkring i verden, f.eks. helt til Sydamerika. Etiketten for Sønderborg Lagerøl fra 1891 er dog bestemt for det tyske hjemmemarked. LA Aabenraa, Sønderborg amtsretsarkiv nr. 715 (varemærkebeskyttelsesprotokol).

ved en række af mislykkede forsøg på at etablere industrier. Eksportmøllen var i sin levetid 1877–1903 nærmest i konstant krise og måtte adskillige gange omdannes. Og frugtvin- og konserverfabrikken, Axel Johansens skibsværft og Timpes træbearbejdningsfirma blev rene døgnfluer, selv om de var lagt stort an. De understregede på sin vis den nordslesvigske industris vanskeligheder i den tyske tid, men udygtig forretningsførelse kan naturligvis også have gjort sit.

Den beskedne industrielle udvikling gav ikke grundlag for særlige industrikvarterer i Sønderborg. Industrien forblev med undtagelse af netfabrikken, hvor den var grundlagt: i St. Rådhusgade-Perlegadestregtet med sidegader, bag ved gadehusene. Denne lokalisering hang sammen med, at mange af virksomhederne var grundlagt af købmænd eller med deres medvirken. Derimod opstod fra 1905 et nyt arbejderkvarter i »Nystaden«, men hvor vidt det var industriarbejdere eller andre arbejdere, der boede her, kan ikke siges.

UTRYKT KILDEMATERIALE

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Aabenraa (LA):

Sønderborg amtsretsarkiv:

nr. 635. Firmenregister.

nr. 639-40. Handelsregister A.

nr. 659-60. Handelsregister B.

nr. 677. Gesellschaftsregister.

Sønderborg byarkiv 1864–1920, politiforvaltningen, afd. VII, fag 10:
nr. 4. Periodische Berichterstattungen in gewerblichen Angelegenheiten (gewerblichen Anlagen) 1879–1900.
nr. 6. Do. (Durchschnittszahl der gewerblichen Arbeiter) 1875–90.
Efter nr. 12. Katasterblätter über gewerblichen Anlagen 1901–20.

Sønderborg landrådsarkiv:

nr. 651. Die von den Fabriken p.p. in Anlass der Abänderung der Gewerbeordnung aufgestellten Arbeitsordnungen 1892–1905.

Museet på Sønderborg slot:

Samlinger vedr. jernstøberier.

Samlinger vedr. industriudstilling 1876 og 1883.

Bygningsregistrering ved F.S. Grove-Stephensen.

LITTERATUR:

Adress-Buch für den Kreis Sonderburg, 1913.

Aubin, H. und Zorn, W. (Herausg.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, II, Stuttgart 1976.

Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins, Kiel 1967.

Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Sønderburg, 1870–1910 (LA, tryksagssamlingen).

Boje, Per: Det industrielle miljø 1840–1940. Kilder og Litteratur, Kbh. 1976.

Brockstedt, J. (Herausg.): Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen nord-deutschen Ländern und Dänemark, Neumünster 1983.

Danmarks historie, 9, Kbh. 1985.

Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, XXIX, Sønderborg, ved mus.insp. Raben, Kbh. 1922.

Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte, 17, Stuttgart 1981.

Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914, Åbenrå 1985.

Hansen, Sv. Aa.: Early Industrialisation in Denmark, Kbh. 1970.

Henningsen, Lars N.: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900, i: Sønderjyske Årbøger 1982, s. 137–62.

Hjelholt, Holger (red.): Sønderborg bys historie, I-II, Sønderborg 1960–66.

»Industri«, i: Salmonsens Konversationsleksikon, XII, Kbh. 1922.

Iversen, Mads: Den økonomiske Udvikling i Nordslesvig, i: Sønderjyllands Historie, V, Kbh. 1932–33, s. 413–78 og 511–15.

Japsen, G.: Åbenrå bys økonomiske historie 1850–64, i: Sønderjyske Årbøger 1943, s. 149–202.

Nordslesvigsk Industriudstilling i Haderslev 1873 (Kongelige Bibliotek, småtryksamlingen).

Søchting, A. og Larsen, K.E.: Haandværk og Industri i Sønderborg Amt, Sønderborg 1924.

Sønderborg byhistorisk atlas, ved Inge Adriansen, Sønderborg 1982.

Trap, J.P.: Hertugdømmet Slesvig, II, Kbh. 1864/1975.

NOTER

1. Iversen, s. 437. Tallene omfatter også den syd for den nuværende grænse liggende del af det tidligere Tønder amt.
2. Aubin und Zorn, s. 535.
3. Hansen Early Industrialisation, s. 23, 68ff.
4. Nordslesvig: Schultz Hansen, s. 25 og 28.
Danmark: Danmarks historie 9, s. 107.
Tyskland: Gebhardt, s. 13.
5. For Danmarks vedkommende gælder tallene årene 1870 og 1911.
6. Beiträge, s. 13-15.
7. Udvandringens årsager og motiver diskuteres hos Schultz Hansen, s. 25-29.
8. Jeg vil gerne understrege, at de her fremsatte forklaringer på den svage industrialisering i Nordslesvig i tysk tid må anses som foreløbige så længe, der ikke er forsket tilbundsgående i den nordslesvigske industris historie i perioden.
9. Bericht über die Verwaltung, 1874/75.
10. Sst., 1901-05 og 1906-10.
11. Trap, s. 385.
12. Hjelholt, I, s. 300f.
13. Hjelholt, II, s. 54.
14. Boje, s. 25ff, »Industri« i Salmonsens Konversationsleksikon.
15. Hjelholt, II, s. 66-69.
16. Dette og det efterfølgende afsnit om de enkelte virksomheders historie bygger især på de anførte utrykte kilder. Af det trykte materiale kan nævnes: Bericht über die Verwaltung, Danske Købstæder og deres Erhvervsliv, Lars N. Henningsens artikel om jernstøberierne, afsnit om erhvervsforhold i Hjelholt I-II og ikke mindst Søchting og Larsen.